

МІФАЛОГІЯ ЎСХОДНЕСЛАВЯНСКАЙ АНІМАЛІСТЫЧНАЙ КАЗКІ

Анімалістычныя казкі, ці, як іх яшчэ называюць, казкі аб жывёлах, – адзін з самых загадкавых фальклорных жанраў. Яны простыя па форме і зместу, але гэтая прастата падманлівая, бо іх цяжка суаднесці з пэўнай рэальнасцю – гістарычнай, міфалагічнай, бытавой. Відавочна, што дадзеныя казкі складаюць частку агульнай анімалістычнай лініі народнай культуры, але незразумела, якое месца яны займаюць у ёй, як суадносяцца з іншымі часткамі, прыкладамі, з вырашэннем анімалістычнай тэмы ў каляндарна-абрадавай паэзіі. Ды і само азначэнне – казкі аб жывёлах – далёка не ў поўнай меры адпавядае зместу твора, паўнапраўным персанажам якіх з’яўляецца чалавек. Што тычыцца тэорый паходжання анімалістычных казак, то, акрамя паляўнічай і татэмістычнай, іншых, бадай, не прапаноўвалася, ды і тыя хутчэй цыркулююць на ўзроўні гіпотэз, слаба падмацаваных фактамі. Неаднаразова адзначалася, што паляванне зусім не тэма анімалістычных казак. Нават у казцы пра мядзведзя на ліпавай назе факт палявання выклікае сумненне: ёсць просьба дзеда да мядзведзя, ёсць добраахвотная згода задаволіць просьбу і нейкае запозненае шкадаванне аб неабдуманым учынку, але няма вобраз паляўнічага. Выпадак, апісаны ў казцы, адзінкавы і унікальны. Многія вучоныя ўпэўненыя суадносяць дадзены сюжэт з татэмістычнымі ўяўленнямі. Але ці дастаткова адной казкі для абгрунтавання тэорыі?

У анімалістычных казках няма і следу пакланення жывёлам, цалкам адсутнічаюць уяўленні аб напаўзвярыных-напаўчалавечых агульных продках людзей і жывёл. Водгласы татэмістычнага міфа захоўваюцца ў некаторых чарадзейна-фантастычных казках, напрыклад, у матыве сексуальнай сувязі мядзведзя з жанчынай. Тым не менш анімалістычныя казкі міфалагічны ў той жа ступені, што і чарадзейна-фантастычныя, але іх міфалагізм іншага кшталту. На наш погляд, ключом да разгадкі міфалагічнага падмурка анімалістычнай казкі з’яўляецца статус, характар і функцыя мовы ў мастацкай прасторы гэтых твораў. Простае пытанне: колькі моў знаходзілася ў распараджэнні дзеючых асоб? Адна – універсальная, дзве – звярыная і чалавечая, некалькі – у кожнага свая? Як і чаму розныя істоты разумеюць адзін аднаго? Здаецца, што адказ відавочны: усе персанажы выкарыстоўваюць чалавечую мову. Але гэта толькі мастацкі факт. Паколькі казкі створаны людзьмі, то і мова дзеючых асоб перадаецца сродкамі чалавечай мовы, толькі і ўсяго.

Звычайна праблема казкавай камунікацыі вырашаецца праз апеляцыю да тых міфалагічных уяўленняў, згодна з якімі ў былыя часы людзі разумелі мову звяроў, а тыя – мову людзей, адкуль вынікае, што міф дапускаў існаванне генетычных паліглотаў. Але ці быў ён першасным? Для нас праблема мовы і маўлення паўстае ў іншым ракурсе. Казкі ўпарта падштурхоўваюць да думкі аб існаванні міфа, згодна з якім калісьці была адзіная універсальная мова ўсяго існага, а не дзве і некалькі. Тыпалагічна яму адпавядае міфалагічнае паданне

пра ўзвядзенне вавілонскай вежы і наступнае змяшэнне моў богам, дзе гаворыцца, што напачатку ўсе людзі на зямлі мелі адну мову і аднолькавыя словы.

Відаць, існавала ўяўленне, што былую адзіную мову захавалі не людзі, а жывёлы, бо ў казках жывёлы розных відаў спакойна маюць зносіны паміж сабой, мала таго – некаторыя з іх ведаюць і чалавечую мову, напрыклад, карова з казкі пра Хаўрошачку, шчупак з казкі пра Ямелю, Шэры воўк з казкі пра Жарптушку і інш. У чарадзейных казках паўстае сітуацыя, калі людзі ўжо не разумеюць мову птушак і звяроў, пытанне ў тым – якую: тую першасную, універсальную, ці ўжо іншую, спецыфічную? Казачныя героі атрымліваюць дар разумець мову жывёл пры пэўных абставінах, якія, на думку У. Пропа, суадносяцца з абрадам ініцыяцыі, калі яго ўдзельнікі набывалі ўсёведнасць праз з’яданне кавалачка татэмнай жывёлы [3, 195], ці выпадкова, напрыклад, ад змяі як падзяку за выратаванне [1, 224–225], ці гэтай здольнасцю яны валодаюць ад нараджэння, як хлопчык з казкі «Птушыная мова» [1, 223–224]. Занатавана сведчанне, што беларусы верылі, быццам здольнасць разумець чалавечую мову вяртаецца да жывёл у калядную ноч: «У гэты час усялякае стварэнне валодае чалавечую мову» [2, 91]. А вось у купальскую ноч у памяці як быццам адраджаецца універсальная мова: «Дрэвы, звяры і наогул усё жывое нібы вядуць паміж сабой гаворку» [2, 223].

Такім чынам, камунікацыя паміж людзьмі і жывёламі або яе адсутнасць – з’ява светапогляднага плана, аб чым сведчыць тыпалогія матываў, але адразу паўстае пытанне аб іх канкрэтнай міфалагічнай аснове. На наш погляд, такой асновай быў міф аб Залатым веку, ці так званы райскі міф. У эпоху вялікіх геаграфічных адкрыццяў быў створаны міф аб высакародным дзікуне, што жыве райскім жыццём «у стане нявіннасці і духоўнага шчасця» на ўлонні прыроды, але, на думку М. Эліадэ, ён з’яўляўся «ўсяго толькі адраджэннем і працягам міфа аб Залатым веку, гэта значыць аб дасканаласці пачатку рэчаў» [4, 42]. Разам з тым пазней высветлілася парадаксальная рэч: «Дзікуны, у сваю чаргу, таксама лічылі, што страцілі першасны рай». Яны, як і заходнія хрысціяне, думалі, «што знаходзяцца ў «паўшым» становішчы ў параўнанні з казкава шчаслівым жыццём у мінулым» [4, 45]. Вывад відавочны: міфалагічнай свядомасці ўласціва ўспрымаць рэальныя ўмовы быцця драматычна, нават з трагічным адчуваннем, лічачы іх вынікам катастрофы, што адбыліся *in illo tempore*.

Відаць, адчуванне катастрофы з вялізнай сілай праследавала ўжо і архаічнае чалавецтва, асабліва на стадыі пераходу да новых форм гаспадарання. У сілу гэтага яно «выпадала» з прымальнай карціны свету, з прывычнай практыкі і ідэалогіі татэмізму, якая грунтавалася на сацыяльным аб’яднанні не па крыві, не па тэрыторыі, а па татэму без супрацьпастаўлення людзей, жывёл, птушак, раслін, з’яў прыроды і г. д. Анімалістычныя казкі ўтрымліваюць каштоўнейшы матэрыял для вывучэння міфалагічнага мыслення чалавека, які знаходзіўся ў фазе балючага паглыблення разрыву з прыродай, вылучэння сябе з яе, які абвострана адчуваў драматызм рэальнага жыцця і спрабаваў зразумець прычыну. Мяркуем, што анімалістычныя казкі ўвасобілі ўяўленні менавіта

неалітычнага чалавека аб тым міфалагізаваным мінулым, калі ва ўсіх было агульнае несупярэчнае жыццё і агульная мова. У свядомасці чалавецтва ўжо адбылося адасабленне ад міфалагічнай эпохі моўнага адзінства, бо новы сацыяльны ўклад радыкальна супрацьстаяў ранейшай форме жыцця, таму аб'яднанню па татэму, якога ўжо не было.

Свет моўнага адзінства быў прыдуман, але ён той від уяўнага, якое лічылася рэальнасцю мінулага, г. зн. той міфалагізаванай гісторыяй, якой ніколі не існавала. Нейкая агульная, універсальная мова – адна з граней былой дасканаласці. Анімалістычныя казкі якраз імпліцытна актуалізавалі беспадстаўную памяць аб страчаным раі. Слова, якое са сродку ўзаемаразумення ператварылася ў сродак падману, – ключавая праблема паслярайскага грамадства і скразны матыў анімалістычных казак, яго жанраўтваральная рыса. Цікава, што ў казках няма настальгіі па раю, іх тэма – свет на пераломе. Паказчыкам блізкай катастрофы, якую немагчыма прадухіліць, становяцца сімптомы распаўсюджвання моўнага адзінства, адасабленне людзей ад жывёльнага свету. У пераважнай большасці казак захоўваюцца паўнацэнныя камунікатыўныя акты паміж чалавекам і жывёламі, але ў некаторых, напрыклад у казцы пра зімоўе звяроў, камунікацыя аднабокая: хатнія жывёлы чуюць размову аб тым, што іх хочуць забіць, і збягаюць у лес, але гаспадары нават не падазраюць аб здольнасці жывёл разумець чалавека, бо самі ўжо не ведаюць мову жывёл.

Казкі сведчаць, што архаічны райскі міф аб супольнасці людзей і жывёл, пабудаванай на справядлівых пачатках, асновай якіх была дамова аб выкананні ўзаемных абавязацельстваў, не знік. Яго рэмінісцэнцыі знаходзім у шэрагу сюжэтных сітуацый, дзе звяры, здаецца, паводзяць сабе алагічна. Напрыклад, ліса, за якой замацавалася рэпутацыя бязлітаснай і хітрай махляркі, ратуе ад ваўка авечку. Воўк звычайна характарызуецца як дурань. Замест таго, каб адразу кідацца на ахвяру, ён, насуперак сваёй прыродзе, пачынае перагаворы, чамусьці адкрыта аб'яўляе аб сваім намеры з'есці яе ды яшчэ і згаджаецца на прапанаваныя тою ўмовы, г. зн. дзейнічае, зыходзячы з нейкіх неведомых нам правілаў, якія яго ахвяры выкарыстоўваюць, каб выратаваць сваё жыццё. Воўк дапамагае старому сабаку вярнуць ласку гаспадара, але яго неразумныя паводзіны пад сталом на вяселлі прыводзяць да маштабнай вайны паміж хатнімі і дзікімі жывёламі. Наколькі жорсткім і небяспечным стаў свет, у якім парушаюцца былыя канвенцыі, сведчыць казка, дзе ліса, каб абдурчыць цецерука, спасылаецца на быццам бы прыняты новы закон аб мірным існаванні звяроў.

Верагодна, калі б не існавала райскага міфа, то не з'явіліся б анімалістычныя казкі таго віда, які нам цяпер вядомы. Яны – вынік перажывання псіхалагічнай траўмы, нанесенай уяўленнямі аб страчаным раі, аб распаўсюджванні былога гарманічнага адзінства ўсяго існага, той мастацкай погляд з цяперашняга, якое пакутуе з прычыны ўяўнага раз'яднання і перажывае наступствы катастрофы. Анімалістычныя казкі – гэта яшчэ і спроба ўсвядоміць, чаму цяпер людзі і жывёлы жывуць так, а не інакш, чаму яны не разумеюць адзін аднаго і ў сілу чаго гэта адбылося. Яны жывяцца міфамі аб парытэтай

супольнасці людзей і звяроў, але паказваюць зусім іншае – ігнараванне інтарэсаў, марнасць спроб сабрацца пад адным дахам або хаця б жыць побач. Так разбураецца добраахвотнае таварыства звяркоў з-за прыдуркаватасці ці злоснага намеру мядзведзя – апошняга прэтэндэнта на дзедаву рукавічку. Небяспечным аказалася для зайца суседства з лісой, якая нахабна выгнала яго з уласнай хаткі. Сябравалі воўк з лісам, але ліс падвёў ваўка пад стрэл. Парознаму складваецца лёс жывёл, якіх зводзіць разам бяда. У адным выпадку збегшых ад чалавека жывёл аб’ядноўвае неабходнасць абараняць сваё жыццё ад ваўкоў-драпежнікаў, у другім – звяры, трапіўшы ў яму, становяцца ахвярамі падманых прапаноў лісы. Сям’я, на абарону якой можна было б спадзявацца, ёсць толькі ў людзей, а ў звяроў, калі і ёсць, то звычайна няпоўная: каза з казлянятамі, ліса з лісянятамі, дрозд з птушанятамі. Заўважым, што менавіта дзеці аказваюцца самымі безабароннымі. Хоць у гэтых выпадках назіраецца тэндэнцыя да шчаслівага выхаду, пакарання драпежніка, але тым не менш гінуць дзеці дразда. А ці варты павагі станоўчы кот, які, ратуючы пеўніка, зусім не вагаецца, калі забівае дачок лісы? Дарэчы, мядзведзь, які пашкадаваў лісянят, сам становіцца ахвярай бязлітаснай лісы-маці.

Нават беглы агляд казак дазваляе сцвярджаць, што пытанне аб прычынах парушэння нейкай міфалагічнай канвенцыі паўстае не прама, а ўскосна. Замест прычыны можа быць адзінкавы выпадак, як, напрыклад, недарэчны спеў ваўка пад вясельным сталом, вынікам чаго стала вайна паміж дзікім звярамі і хатнімі жывёламі. Але ў глабальным маштабе за ўсімі драматычнымі калізіямі казак паўстае прывід віны людзей і звяроў за «няправільнае» выкарыстанне слова, якому па інэрцыі многія казачныя персанажы працягваюць давяраць, але цяпер яно стала сродкам узаемнага падману, чорнай магіі, дасягнення карыслівай мэты. Дазволім сабе не пагадзіцца з шырока распаўсюджаным меркаваннем, што сцягам архаічнага грамадства была хітрасць як адзін са сродкаў барацьбы за існаванне. Зусім наадварот: сцяг архаічнай культуры – дамова і ўзаемаабмен. Калі ссякалі дрэва, то прасілі прабачэння за прычынены боль і ўскладалі на пень ежу як дар за загубленае жыццё. Ахвярнае забойства жывёл лічылася як неабходным, так і вымушаным, суправаджалася просьбамі дараваць віну, рытуальным ачышчэннем удзельнікаў або перакідваннем віны на «іншых», у тым ліку і на прыладу забойства.

У адпаведнасці з новым стаўленнем да слова, казачных персанажаў можна падзяліць на найўных прасцякоў, што вераць кожнаму слову, прытрымліваюцца пэўнай канвенцыі, і хітруноў, падманшчыкаў, якія выкарыстоўваюць давер да слова, нахабна парушаюць былыя законы. Першых мы аднеслі б да правапаўшарных істот з неразвітай кагнітыўнай сферай. Яны легка паддаюцца ўплыву, моўнаму ўнушэнню, не адчуваюць падвоху, не здольны мысленна пралічыць вынікі сваіх учынкаў. Сярод іх ёсць і звяры, і людзі. Такі мядзведзь, што не сабраўся дакладна акрэсліць умовы дзяльбы ўраджаю з мужыком, а той і скарыстаў выпадак, або пагадзіўся дазволіць мужыку даараць поле на валах, якіх намеціўся з’есці. Гэта і воўк, які паверыў лісе, што рыбу ловяць хвостом, або неабачліва прыняў умовы сваіх ахвяр. Тут і дурнаватая ліса, разлаваная адказам уласнага хваста, што ён перашкаджаў ёй уцякаць ад сабак; дрозд і

дзяцел, спужаныя нерэальнымі пагрозамі лісы; дзед, які спасаваў перад спевам ваўка і паслухмяна аддаў яму не толькі ўсю маёмасць, але і ўласную жонку; гаспадар, што паверыў наклёпу ілжывай казы і забіў сваіх сямейнікаў, і інш. Другіх трэба палічыць левапаўшарнымі, бо яны віртуозна валодаюць словам, лёгка ставяць лагічныя пасткі, прадбачаць рэакцыю суб'ядніка і вынікі сваіх славесных хітрыкаў. Так, конь, гусь, баран, свіння, якія быццам згаджаюцца з тым, што воўк іх з'есць, абгаворваюць папярэднія ўмовы, а ў выніку даверлівы воўк аказваецца пабітым або абдураным. Ліса спрытна выкарыстоўвае закон гасціннасці, угаворвае гаспадароў прыняць яе на начлег, а потым вымушае іх адкупацца за прапажу птушкі, якую сама і з'ела. Кабанчык ілжывымі абяцанкамі заваблівае ваўка ў яму. Але самым хітрым і няўдзячным аказваецца чалавек, які звычайна падманвае або забівае звяроў-выратавальнікаў, каб не плаціць ім за сваё выратаванне ад вужа, цмока, ваўка.

Лепш за ўсіх адчуваюць сябе тыя персанажы, якія дзякуючы слову маніпуліруюць паводзінамі іншых або набылі імунітэт да слова. Натуральна, самыя ярскія прыклад – ліса. Для яе пагрозлівыя словы больш моцных за яе ваўка і мядзведзя, якія спрабуюць дапамагчы зайчыку выгнаць захопчыцу з яго хаткі, – пусты гук, у той час як ім пагрозы лісы здаюцца зусім рэальнымі. Уласна кажучы, спужалася яна не слоў пеўніка, сваёй звычайнай ахвяры, а яго зброі. Зброя – заўсёды спадарожнік небяспечнага свету, дзе стасункі, пабудаваныя на падмане, хутка пераўтвараюць былых ахвяр у катаў і забойцаў, прычым можа адбыцца і так, што помсцяць яны не сапраўдным крыўдзіцелям, а выпадковым людзям, як у казцы «Помста дзятла».

Ёсць у казках і трэцяя, даволі невялікая група персанажаў, якіх бы мы залічылі да «кагнітывістаў», «аналітыкаў», «мудрацоў». Яны адказалі на небяспечныя знешнія абставіны змяненнем свядомасці і стратэгіі паводзін, навучыліся жыць у неспрыяльных умовах, суадносіць пагрозы з рэальнасцю, словы з дзеяннямі, перапрацоўваць інфармацыю, быць добрымі дарадчыкамі. Гэта цецярук, які ў адрозненне ад пеўніка разумее, што не трэба верыць словам лісы, варона, якая навучыла дразда, як адказаць лісе, паказаўшы беспадстаўнасць яе пагроз.

Палічыўшы, што казкі аб жывёлах адпавядаюць дзіцячаму светасузіранню, Я. Карскі, а за ім і іншыя даследчыкі фатальна памыляліся. Гэта казкі дарослых і для дарослых, занепакоеных недасканаласцю свайго свету, дзе пануе антыномія маральных прынцыпаў, дзе чалавечы розум самы разбуральны, знішчальны, з'едлівы, дзе цяжка правесці грань паміж ахвярамі і карнікамі. Сапраўдная культурная каштоўнасць анімалістычных казак палягае зусім не ў двухсэнсавай утапічнай ідэі перамогі слабых над дужымі і моцнымі, хоць і яе трэба браць у разлік, а ў аўтарскай канцэпцыі свету і той рэтраспектыўнай міфалогіі канвенцыяльнага слова, якая жывілася татэмістычнымі ўяўленнямі. Ададзім належнае смеласці калектыўных аўтараў: ствараючы казкі, яны тым самым сумленна бралі на сябе віну за заганы свету, за тое, што чалавек не здолеў захаваць чысціню і праўдзівасць слова, якое, згодна з іх пазіцыяй, павінна яднаць усё жывое на зямлі.

ЛІТАРАТУРА

1. *Афанасьев А. Н.* Народные русские сказки: в 3 т. М., 1985. Т. 2.
2. Земляробчы каляндар (Абрады і звычаі) / уклад. А. І. Гурскага. Мн., 1990.
3. *Протт В. Я.* Исторические корни волшебной сказки. М., 2000.
4. *Элиаде М.* Мифы, сновидения, мистерии. М., 1996.